

**МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН СОНГУУЛИЙН ТОГТОЛЦООНЫ УЛС
ТӨР, ЭРХ ЗҮЙН ТҮҮХЭН ШИНЖИЛГЭЭ /1992-2020/**

Э.Гэрэлт-Од
МУБИС-ийн НХУС-ийн
Нийгмийн ухааны тэнхимийн багш

Хураангуй

Энэ өгүүлэл нь 1992 оноос хойших УИХ-ын сонгуулиудад хэрэглэсэн сонгуулийн тогтолцоо, сонголт, нийгэм-улс төрийн үр дагаварт шинжилгээ хийлээ. Тодруулбал, Монголын улс төрд нэг нам давамгайлсан намын систем тогтож, сонгогчдын улс төрийн боловсролд ахиц гараагүй, сонгогчдын санал гээгдэж, сонгогчдын улс төрийн оролцоо, төлөөлөл буурч, улс төрд мөнгө нөлөөлж буй нь сонгуулийн тогтолцооны үр дагавар гэсэн таамаглалыг сонгуулийн нээлттэй өгөгдлийг санд тулгуурлан шалгалаа. Иймээс цаашид Монголд улс төрийн институцийг төлөвшүүлэх, ил тод байдлыг хангах, сонгогчдын оролцоо, төлөөллийг нэмэгдүүлэх, сонгуулийн санхүүжилтийг бууруулахад нөлөөлөх сонгуулийн тогтолцоо нь холимог болохыг тодорхойлж, зөвлөмж боловсруулсан юм.

Түлхүүр үг: Монгол улс, УИХ, сонгуулийн систем, улс төрийн нам, сонгогчдын оролцоо, төлөөлөл, сонгуулийн санхүүжилт, нам, намын систем

Оршил

Монгол улс 1990 онд нэг намтай авторитар улс төрийн тогтолцооноос олон намтай, хүний эрхийг хүндэтгэсэн, чөлөөт ардчилсан сонгуультай нээлттэй улс төрийн тогтолцоог сонгоод даруй 30 жил болжээ. Энэ хугацаанд парламентыг 9 удаа зохион байгуулсан. Харин 1992 онд шинэ Үндсэн хуулиа баталснаас хойш байнгын ажиллагаатай УИХ-ыг дөрвөн жил тутам нийт найман удаа сонгож байгуулаад

байна. Гэвч сонгуулийн дүн парламент, улс төрийн нам¹, намын систем² сонгогчдын сэтгэл зүй сөргөөр нөлөөлж³ иргэдийн улс төрийн намд итгэх итгэл суларч⁴, сонгуульд их мөнгө зарцуулсан нам, нэр дэвшигч ялалт байгуулахад нөлөөлдөг болжээ⁵. Үүний шалтгааныг УИХ-ын сонгуулийн олонх, дийлэнхийн тогтолцоо (мажоритар) гэж үзэж байна. Учир нь Монгол улс 2012 оны сонгуульд ганц удаа сонгуулийн холимог тогтолцоог 48/28 буюу олонх, дийлэнх давамгайлсан хувилбар, бусад долоон сонгуулийг олонх, дийлэнхийн тогтолцооны хувилбаруудыг ашиглаж иржээ.

Иймээс 1992 оноос хойших УИХ-ын сонгуулиудын нээлттэй өгөгдлийн сан, Монгол улсын Үндсэн хууль, УИХ-ын сонгуулийн хуулиуд, ҮХЦ-ийн шийдвэр болон судалгааны бүтээл, зөвлөмжүүдийг судалсан юм. Мөн УИХ-ын сонгуулийн тогтолцооны өөрчлөлт, түүний нийгэм, улс төрийн үр дагаврыг улс төрийн системийн болон харьцуулсан аргаар судалж, Монголын улс төрийн орчинд тохирох, институцийн төлөвшилт болон ардчиллыг дэмжих сонгуулийн тогтолцоог санал болгох зорилгоор энэхүү судалгааг хийлээ.

Сонгуулийн тогтолцооны онол, арга зүй.

Санал хураалт явуулах замаар улс төрийн шийдвэр гаргах үйл явцыг сонгууль гэдэг⁶. Ардчилсан нийгэмд сонгууль нь сонгогчдын оролцоо, төлөөллийг хангах нийгмийн зөвшилцөл юм. Сонгуулийн тогтолцоо гэж сонгогч хэдэн саналтай байх, саналаа хэнд өгөх, саналыг парламентад ямар аргаар суудал хуваарилах зэргийг багтаасан арга, дүрмийг хэлдэг.⁷ Дэлхий дээр сонгуулийн тогтолцооны мажоритар, пропорциональ гэсэн үндсэн хоёр хэлбэр байдаг бөгөөд

¹ Залуучуудын санал бодлын судалгаа. ОУБНХ. Улаанбаатар 2020 он. https://www.iri.org/sites/default/files/mongolia_ned_youth_poll_2020_-_public_deck_mongolian_final.pdf

² Монголын намын системийн институтчлэл. Дефакто институт, КАС. Улаанбаатар 2020. http://defacto.mn/wp-content/uploads/2020/09/instuchlel_tailanB5_ok%D0%9501.pdf

³ Сонгуулийн дараах олон нийтийн санал бодлын тандалтын судалгаа. 2016 оны 8 сарын 16-26. https://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/iri_mongolia_poll_-_august_2016_-_public_deck_mon.pdf

⁴ Улс төрийн намуудын төлөвшил, өнөөгийн нөхцөл байдал. Судалгааны тайлан. Монголын дипломатын академи. Улаанбаатар. 2019 он. <http://mirim.mn/wp-content/uploads/2020/02/Songuuli-Sudalgaanii-tailan-2019.pdf>

⁵ УИХ-д сонгогдсон 75 гишүүн бусад нэр дэвшигчээс 3,6 дахин их мөнгийг зарцуулжээ. <https://ikon.mn/n/1zyx>

⁶ Election. Britannica encyclopaedia. <https://www.britannica.com/topic/election-political-science>

⁷ Electoral system. Britannica encyclopaedia. <https://www.britannica.com/topic/electoral-system>

улс орнууд өөрийн улс төр, нийгмийн нөхцөлд тохируулан 150⁸ гаруй аргыг хэрэглэж байна.

Сонгуулийн тогтолцоо нь дараах гурван гол үүргийг гүйцэтгэдэг. Үүнд сонгогчдын өгсөн саналд үндэслэн нам, нэр дэвшигчдийн суудлын тоог тогтоох, хоёрт иргэд сонгосон төлөөлөгчидтэйгээ хариуцлага тооцох хэрэгсэл, гуравт эрх мэдлийн төлөө өрсөлдөгчид сонгогчидтойгоо харьцах арга замыг сонгох хөшүүрэг болдог. Гэхдээ ихэнх судлаачид сонгуулийн тогтолцоо нь сонгуулийг хэрхэн зохион байгуулахыг тодорхойлсон ерөнхий ойлголт бөгөөд тойрог ямар байх, сонгогч саналаа яаж өгөх, намуудын кампанит ажлын стратеги ямар байх, нэр дэвшигч хэн байх, намын бодлого ямар байх, сонгогчдын саналыг хэрхэн татах, авсан саналыг парламентад хуваарилах зэрэг олон асуудлыг багтаасан ойлголт гэж тайлбарладаг. Тиймээс сонгуулийн тогтолцоо бол өргөн хүрээтэй, улс төрийн тогтолцоонд нөлөөлдөг чухал асуудал юм.

Сонгуулийн тогтолцоог сонгохдоо дараах нийтлэг зарчмуудыг харгалзаж үзэхийг судлаачид санал болгодог. Тухайлбал судлаач Б.Рейли⁹ сонгуулийн тогтолцоог сонгохдоо шударга төлөөллийг хангах; сонгуулийн үйл ажиллагаа иргэдэд хялбар, үр дүн нь утга учиртай байх; эв нэгдлийг хангах хөшүүрэг болох; тогтвортой, шуурхай ажиллагаатай засгийн газар бүрдүүлэх; засгийн газарт хариуцлага тооцох боломж; сонгогдсон төлөөлөгчидтэй хариуцлага тооцох боломж; улс төрийн намуудыг бэхжүүлэх; хууль тогтоох байгууллагад сөрөг хүчин байх, түүний хяналтыг дэмжих; сонгуулийн үйл явцыг тогтвортой байлгах; олон улсын стандартыг тус тус харгалзах зөв гэж гэж үзсэн. Харин судлаач Д. Хоровиц сонгуулийн тогтолцоо нь санал, суудлын харьцаа, сонгогчдын өмнө хүлээх хариуцлага, засгийн газрын тогтвортой байдал, сонгуульд ялагчыг хэрхэн тооцох, үндэстэн хоорондын болон шашин хоорондын эвлэрэл, цөөнхийн төлөөллийг дэмжих гэсэн зургаан зарчмыг харгалзаж үзэх ёстой¹⁰ гэж үзсэн.

Гэвч сонгуулийн тогтолцоо нь дээрх асуудлыг нэг дор бүрэн шийдэх боломжгүй. Учир нь сонгуулийн тогтолцоо бүр өөрийн давуу ба сул талуудтай.

⁸ Ж.Бямбадорж. Сонгох эрх ба Монгол улсын сонгуулийн тогтолцоог шинэчлэх асуудал. Шинэ толь сэтгүүл.№28, 1998 он.

⁹ Б.Рейли. Монгол улсын сонгуулийн тогтолцооны шинэчлэл, тогтолцооны хувилбарууд. Монгол улс. НҮБХХ. 2010 он.

¹⁰ Donald L. Horowitz. Electoral systems and their goals: a primer for decision-makers.2003 <https://aceproject.org/ero-en/topics/electoral-systems/E6ElectoralSystemsHorowitz.pdf>

Иймээс сонгуулийн тогтолцоог сонгох нь судалгаанд тулгуурласан улс төрийн шийдэл юм.

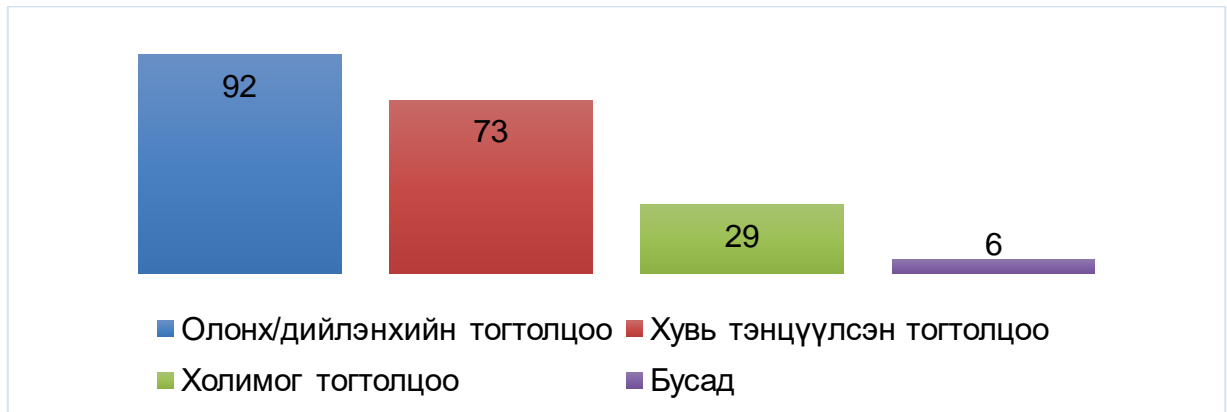
Улс төрийн шинжлэх ухаанд сонгуулийн тогтолцоог олонх, дийлэнхийн буюу ялагч бүхнийг авдаг **мажоритар**, хувь тэнцүүлэх буюу **пропорционал** гэсэн хоёр үндсэн арга байдаг ч сонгогчдын өгсөн саналыг нам, нэр дэвшигчийн хууль тогтоох байгууллагад авах суудлын тоонд хуваарилж байгаагаар нь олонх, дийлэнхийн (*plurality/majority*), хувь тэнцүүлэх (*proportional-PR*), *холимог (mixed), бусад*¹¹ хэмээн ангилж болно.

1. *Олонх, дийлэнхийн тогтолцоо.* Энэ тогтолцоо нь түгээмэл хэрэглэдэг таван хувилбартай бөгөөд олонхийн (*plurality*) буюу нэр дэвшигчдээс хамгийн олон санал авсан хүн ялах дүрэмтэй харьцангуй олонхийн (*First past the post-FPTP*), багц саналын (*Block voting-BV*), мажоритар буюу үнэмлэхүй олонхийн гэж нийт хүчинтэй саналын талаас илүү хувийг авсан нэр дэвшигч ялах дүрэм үйлчилдэг хоёр шаттай тогтолцоо (*Two round-TRS*), альтернатив (*Alternative vote-AV*) болон намын багц санал (*Party block vote-PBV*) тогтолцоо тус тус багтана.
2. *Хувь тэнцүүлэх тогтолцоо.* Хувь тэнцүүлэх тогтолцооны зорилго нь намын авсан саналыг хууль тогтоох байгууллагын суудалд зориудаар хувь тэнцүүлэн хөрвүүлэхэд оршдог. Хувь тэнцүүлэх тогтолцооны үндсэн хоёр хувилбарт намын жагсаалт (*List PR*), шилжих дан санал (*Single transposable vote-STV*) тогтолцоо тус тус орно. Эдгээр бүх хувилбарт улс нэг тойргоор сонгуулийг зохион байгуулдаг.
3. *Холимог тогтолцоо.* Холимог тогтолцоог олонх дийлэнх болон хувь тэнцүүлэх тогтолцооны аль алиных нь эерэг шинжүүдийг нэгтгэх оролдлого хэмээн ойлгож болно. Холимог тогтолцоонд өөр өөр томъёололтой сонгуулийн хоёр тогтолцоог зэрэгцүүлсэн (*Paralell system-PS*) болон холимог (*Mixed Member Proportional-MMP*) гэсэн хувилбартай. Үүнд санал өгөх сонгогчид ижил байх бөгөөд төлөөлөгчдийг гол төлөв нэг мандаттай тойрог бүхий харьцангуй олонхийн болон намын жагсаалтаар санал хураах хувь тэнцүүлэх системийг хослуулан сонгодог.

¹¹ Electoral system (ACE project) <https://aceproject.org/ace-en/topics/es/esd/esd01/esd01c/default>

4. *Бусад*. Сонгуулийн олонх/дийлэнх болон хувь тэнцүүлэх аргуудаас өөр үл шилжих дан санал (*Single non-transferable vote-SNTV*), хязгаарлагдмал санал (*Limited vote-LV*), борда санал (*Borda count-BC*) гэсэн аргуудыг хэлдэг.

Зураг 1. Улс орнуудын сонгуулийн тогтолцоо¹²

Улс орнуудын 46 хувь нь олонх/дийлэнхийн тогтолцоо, 36 хувь нь хувь тэнцүүлэх тогтолцоо, 15 хувь нь холимог тогтолцоо, 3 хувь нь бусад гэсэн тогтолцоог тус тус ашиглаж байна.

Сонгуулийн аль нэг тогтолцоо, ямар нэг улсад яв цав тохирох боломжгүй гэж дээр өгүүлсэн. Учир нь тогтолцоо бүр давуу болон сул талтай. Сонгуулийн олонх дийлэнхийн болон хувь тэнцүүлэх гэсэн үндсэн хоёр тогтолцоо дараах давуу болон сул талтай.

Хүснэгт 1. Олонх, дийлэнхийн тогтолцооны давуу ба сул тал

Давуу тал	Сул тал
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Энгийн ойлгомжтой ▪ Тогтвортой засгийн газар ▪ Шууд сонгох ▪ Тойргийн сонгогчдын хариуцлага ▪ Намуудыг цөөрүүлдэг 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Санал гээгддэг ▪ Цөөн төлөөллөөр олонх болдог ▪ Саналын жин нөлөөлөл алдагддаг ▪ Популистууд гарах ▪ Парламентч тойргийн сонгогчдоос хараат ▪ Нутгархаг сэтгэл зүй ▪ Намын сахилга хариуцлага сулардаг

Хүснэгт 2. Хувь тэнцүүлэх тогтолцооны давуу ба сул тал

¹² Electoral system. ACE project <https://aceproject.org/ace-en/topics/es/esd/default>

Давуу тал	Сул тал
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Санал гээгддэггүй ▪ Саналын төлөөлөл алдагддаггүй ▪ Улс төрийн хүчний зохистой харьцаа хангагддаг ▪ Парламент ёс хөгжих ▪ Намуудын төлөвшилд сайн нөлөөтэй ▪ Хариуцлага хүлээх субъект тодорхой ▪ Улс төрийн соёл боловсролын өндөр төвшин 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Хэт олон сул нам бий болох ▪ Жижиг намууд парламентад орж ирэх ▪ Тогтворгүй засгийн газар ▪ Бие даасан нэр дэвшигчдэд халгаатай ▪ Намчирхах сэтгэлзүй нэмэгдэх ▪ Орон нутгийн төлөөлөл, ашиг сонирхлыг хангах чадвар сул ▪ Сонгогчдоос гишүүнд хяналт тавих боломж сул

Аливаа улс орон өөрийн улс төрийн орчин, институцийн төлөвшил, сонгогчдын боловсрол зэрэг асуудлыг сайтар судалж байж өөрт тохирсон сонгуулийн тогтолцоог сонгох учиртай. Учир нь ардчилал хөгжих эсэхэд сонгуулийн тогтолцоогоо зөв сонгосон эсэх, сонгуулийн хуулиа сайн боловсруулсан эсэх, сонгуулиа хуулийн хүрээнд зохион байгуулж чадсан эсэхээс шууд хамаардаг. Өөрөөр хэлбэл, Сонгуулийн ямар тогтолцоо сонгохоос шалтгаалж нам, намын систем, парламент, засгийн газар, сонгогчид төлөвшдөг, улмаар ардчилал тодорхойлогддог ажээ.

УИХ-ын сонгуулийн тогтолцоо, эрх зүйн орчин

Монгол Улс чөлөөт, ардчилсан сонгуулийн гучин жилийн түүхтэй ч, байнгын ажиллагаатай УИХ-ыг 1992 оноос хойш дөрвөн жил тутам бүх нийтийн санал хураалтаар сонгож байгуулж ирлээ. Сонгуульд 18-аас дээш насны сонгуулийн эрх бүхий иргэд оролцдог. Учир нь 1948 онд НҮБ-ын баталсан Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглалын 21.3 зүйлд “*Ард түмний хүсэл зориг бол засаг төрийн үндэс мөн. Мөн хүсэл зориг нь бүх нийтэд сонгуулийн тэгш эрх эдлүүлэх үндсэн дээр санал хураалтыг нууцаар хураах, эсхүл саналаа чөлөөтэй гаргах явдлыг хангахуйц өөр бусад хэлбэрийг ашиглах замаар тогтмол, хуурамч бус сонгууль явуулахад илэрлээ олно*”¹³ гэж заасан нь дэлхий нийтээр сонгох эрхийг хэрэгжүүлэх гол арга болсон юм.

¹³ Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглал. 1948 он. <https://www.legalinfo.mn/law/details/1271>

1992 онд баталсан шинэ Үндсэн хуулийн 3.1 зүйлд “Монгол Улсад засгийн бүх эрх ард түмний мэдэлд байна. Монголын ард түмэн төрийн үйл хэрэгт шууд оролцож, мөн сонгож байгуулсан төрийн эрх барих төлөөлөгчдийн байгууллагаараа уламжлан энэхүү эрхээ эдэлнэ”¹⁴ гэж хуульчилсан. Хожим УИХ 2003 онд “Монгол Улсад хүний эрхийг хангах үндэсний хөтөлбөр”-ийн 2.2.1-д “Сонгуулийн тогтолцоо, үйл явцын журмыг иргэдийн бие даасан оролцоог хангаж, чадварлаг УИХ бүрдүүлэхэд чиглүүлж боловсронгуй болгоно”¹⁵ гэж заасан. Гэвч сонгуулийн тогтолцоонд ахиц дэвшил гараагүй өнөөг хүрчээ.

Тодруулбал, өнгөрсөн хугацаанд Монгол улс УИХ-ын сонгуулийн тогтолцоог 1992, 1996, 2005, 2011, 2015, 2016, 2019 онуудад нийт 7 удаа өөрчилжээ. Үүнээс тавыг нь хуулийг шинэчлэн найруулж, хоёрыг нь хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулж байжээ. Өөрчлөлт бүр ээлжит сонгууль өмнө байсан бөгөөд сонгуулийн хуулийг сайжруулах нэртэй эрх баригч намын улс төрийн бодлого байсан.

1. Анхны хууль¹⁶-ийг УИХ 1992 оны 4 дүгээр сарын 4-ний өдөр баталсан. Хуулийн 8.1 зүйлд Монгол Улсын Их Хурлын 76 гишүүнийг олон мандаттай тойргоос сонгоно гэж заасан. Энэ нь сонгуулийн олонх, дийлэнхийн тогтолцооны (Block voting) хувилбар юм. Хожим 1996 онд ээлжит сонгуулиас 2 сарын өмнө уг хуулийн 8.1 зүйлийг “сонгуулийг нэг мандат бүхий тойргоор зохион байгуулж явуулна” гэж өөрчилсөн нь сонгуулийг жижгэрүүлсэн нэг тойрог, нэг мандаттай (FPTP) тогтолцоо юм. Энэ тогтолцоог 1996, 2000, 2004 онуудад хэрэглэсэн байдаг.
2. Хоёр дахь хууль¹⁷-ийг УИХ 2005 оны 12 дугаар сарын 29-ний өдөр баталсан. Хуулийн 4.2 зүйлд Монгол Улсын Их Хурлын 76 гишүүнийг олон мандаттай тойргоос сонгоно. 28.1 зүйлд Нам, эвсэл нь олон мандаттай тойрогт тухайн тойрогт ногдох мандатын тооноос илүүгүй хүний нэрийг дэвшүүлнэ гэж заасан. Энэ нь 1992 онд хэрэглэсэнтэй ижил олонх, дийлэнхийн тогтолцооны (Block voting) хувилбар бөгөөд Монгол улс сонгуулийн тогтолцооны шинэтгэлээс ухарсан үйлдэл байсан.

¹⁴ Монгол Улсын Үндсэн Хууль. 1992 он. <https://www.legalinfo.mn/law/details/367>

¹⁵ Монгол Улсад хүний эрхийг хангах үндэсний хөтөлбөр. 2003 он. <https://www.legalinfo.mn/annex/details/3225?lawid=6265>

¹⁶ Монгол Улсын их хурлын сонгуулийн тухай хууль. 1992 он. <https://www.gec.gov.mn/>

¹⁷ Монгол Улсын их хурлын сонгуулийн тухай хууль. 2005 он. <https://www.gec.gov.mn/>

3. Гурав дахь хууль¹⁸-ийг УИХ 2011 оны 12 сарын 15 өдөр баталсан. Хуулийн 4.8 зүйлд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Хорин нэгдүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасны дагуу Улсын Их Хуралд 76 гишүүнийг сонгоно. 4.9 зүйлд Энэ хуулийн заасан нэрийн жагсаалтын эхний 48-аас илүүгүй нэр дэвшигчийг сонгуулийн 26 тойргоос, 28-аас илүүгүй нэр дэвшигчийг улс төрийн намын жагсаалтаас тус тус сонгоно гэж заажээ. Сонгуулийн энэ тогтолцоо нь олонх дийлэнхийн болон хувь тэнцүүлсэн тогтолцоог зэрэгцүүлэн (Paralell system) хэрэглэсэн анхны бөгөөд сүүлчийн тохиолдол байсан.
4. Дөрөв дэх хууль¹⁹-ийг УИХ 2015 оны 12 дугаар сарын 25-ны өдөр баталсан. Энэ хууль нь УИХ, Ерөнхийлөгч болон орон нутгийн сонгуулиудыг нэг хуулиар зохицуулах оролдлого байсан бөгөөд сонгуулийн тогтолцоог өмнөх хуультай ижил 48/28 гэсэн холимог тогтолцоог дахин баталсан. Гэвч Үндсэн хуулийн Цэц 2016 оны 4 сарын 22-ны өдрийн 05-р тогтоолоор Сонгуулийн хууль Үндсэн хууль зөрчсөн²⁰ гэж үзсэн тул УИХ 2016 оны 5 сарын 5-ны өдөр УИХ уг тогтоолыг хэлэлцээд ээлжит сонгуулиас 2 сарын өмнө хуулийн 7.1 дэх заалтыг Сонгууль нь олонхийн /мажоритар/ тогтолцоотой байна гэж өөрчилсөн.
5. Тав дахь хууль²¹-ийг УИХ 2019 оны 12 сарын 20 өдөр баталсан. Хуулийн 4.3 зүйлд Монгол Улсын Их Хурлын 76 гишүүнийг олон мандаттай тойргоос сонгоно гэж заасан нь мөн л 1992, 2008 онд хэрэглэсэн Олонх, дийлэнхийн тогтолцооны олон мандатын том тойргийн (Block voting) хувилбарыг дахин хуульчилжээ.

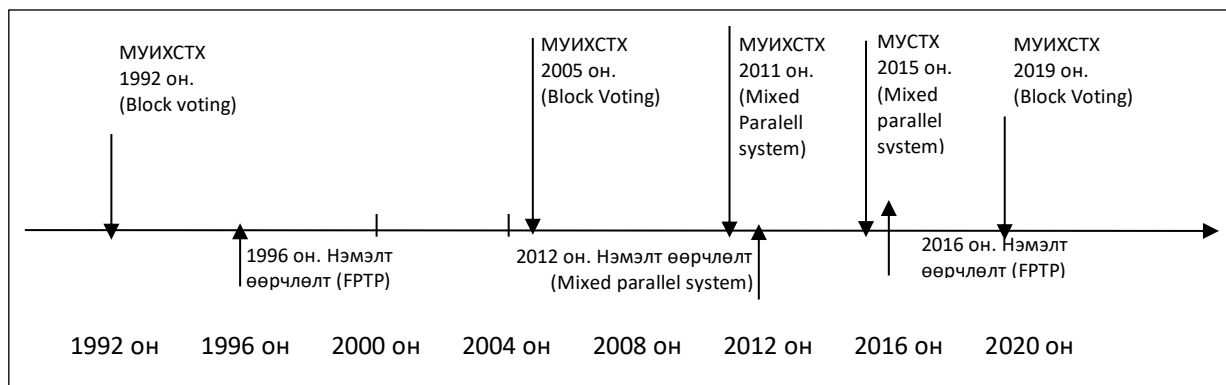
¹⁸ Монгол Улсын их хурлын сонгуулийн тухай хууль. 2011 он. <https://www.legalinfo.mn/law/details/351>

¹⁹ Сонгуулийн тухай хууль. 2015 он. <https://www.legalinfo.mn/law/details/12178>

²⁰ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн 05 дугаар тогтоол. <https://www.legalinfo.mn/law/details/11847?lawid=11847>

²¹ Монгол Улсын их хурлын сонгуулийн тухай хууль. 2019 он. <https://www.legalinfo.mn/law/details/14869>

Зураг 2. УИХ-ын сонгуулийн хуулиуд ба тогтолцооны өөрчлөлтүүд

Дээрх сонгуулийн хуулиуд болон тогтолцооны өөрчлөлтүүдээс харахад Монгол улс 1992 оноос хойш УИХ-ын сонгуулийг найман удаа зохион байгуулахдаа сонгуулийн Олонх, дийлэнхийн тогтолцооны нэг мандаттай жижиг тойргийн (FPTP) хувилбарыг 1996, 2000, 2004, 2016 онд, олон мандаттай томсгосон тойргийн (BV) хувилбарыг 1992, 2008, 2020 оны УИХ-ын сонгуулиудад хэрэглэжээ.

Харин түүхэндээ анх удаа 2012 онд сонгуулийн холимог тогтолцоог 48/28 хувилбараар хэрэглэсэн. Энэ нь УИХ-ын 76 мандатын 48-г олон мандаттай томсгосон мажоритар 26 тойргоос, 28 мандатыг улс нэг тойргоос намын жагсаалтыг сонгох холимог хувилбар юм. Угтаа энэ холимог хувилбар нь Олонх, дийлэнхийн тогтолцоог 63 хувиар, хувь тэнцүүлсэн тогтолцоог 37 хувиар зэрэгцүүлэн хэрэглэсэн байна. Өөрөөр хэлбэл, сонгуулийн тогтолцооны давуу болон сул талуудыг тэнцвэржүүлээгүй юм.

2011 онд сонгуулийн холимог тогтолцоог сонгох улс төрийн шалтгаан байсан. Энэ нь 2008 оны УИХ-ын сонгуулийн дараах “7 сарын 1”-ны үйл явдал бөгөөд сонгуулийн дүнг эсэргүүцсэн улс төрийн жагсаал болж нэлээдгүй хохирол амсаж байсан. Үүний дараа УИХ дахь МАХН (одоогийн МАН), АН-ууд “стандарт бус” эвслийн засгийн газар байгуулан сонгогчдын санал гээдэг энэ тогтолцоог хэрэглэхгүй байх, улс төрийн намуудыг төлөвшүүлэх, сонгуулийг мөнгөний нөлөөллөөс салгах, эмэгтэйчүүдийн оролцоо төлөөллийг нэмэгдүүлэх зорилгоор холимог тогтолцоог баталсан юм. Ямартаа ч 2012 оны УИХ-ын сонгуулиар сонгогчид мажоритар тойргийн нэр дэвшигч болон улс нэг тойрог гэсэн намын жагсаалтаас сонголт хийсэн, гадаадад оршин суугаа иргэд түүхэндээ анх удаа УИХ-ын сонгуульд оролцох эрхийг нээгдсэн, УИХ-д 11 эмэгтэй сонгогдсон зэрэг сонгогчдын оролцоо, төлөөлөл нэмэгдсэн.

Дээрх сонгуулийн тогтолцооны өөрчлөлтүүдийг дүгнэхэд ерөнхийдөө олонх, дийлэнхийн тогтолцооны хувилбаруудыг хэрэглэж ирсний улмаас нийгэм, улс төрийн орчинд дараах өөрчлөлтүүд гарчээ.

Нэг. Институцийн төлөвшил. Сонгуулийн Олонх, дийлэнхийн тогтолцооны нэг онцлог нь зарим үед парламентад нэг нам давамгайлсан “супер мажоритар” олонх бүрдэх боломжийг олгодог. Өнгөрсөн сонгуулиудын дүнг харахад 1992, 2000, 2016, 2020 оны сонгуулиар УИХ-д МАН үнэмлэхүй олонхийн суудлыг авсан байдаг.

Хүснэгт 3. УИХ-д сонгогдсон нам, бие даагчдын суудлын тоо²²

№	Сонгуулийн жил	МАН	АН	Бусад	Бие даагчид	Нийт
1	1992 он	70	5		1	76
2	1996 он	25	50		1	76
3	2000 он	72	1	1	2	76
4	2004 он	36	36		4	76
5	2008 он	45	28	2	1	76
6	2012 он	26	34	13	3	76
7	2016 он	65	9	2	1	76
8	2020 он	62	11	2	1	76

Дээрх хүснэгтийг харахад Монгол улсад сонгуулийн тогтолцооноос үүдэлтэй давамгайлагч нэг намтай намын систем тогтож байна. Энэ нь МАН бөгөөд өөрийн нүсэр бүтэц, уламжлалт тогтолцоогоо хадгалсаар байгаа, улс төрийн тавцанд хүчтэй хэвээр байгаа шалтгаан нь сонгуулийн олонх, дийлэнхийн тогтолцоо болж байна. Учир нь МАН 1992, 2008, 2020 онууд олон мандаттай том тойргоор, 2000, 2016 онуудад нэг тойрог нэгт мандаттай жижгэрүүлсэн тогтолцоонд тус тус ялалт байгуулжээ.

АН 1996, 2004 онуудад УИХ-ын сонгуулийг нэг тойрог нэгт мандаттай жижгэрүүлсэн тогтолцоогоор зохион байгуулахад эвсэж ялалт байгуулсан. Эндээс харахад АН сонгуульд амжилттай өрсөлдөх, олон суудал авах ганц боломж нь МАН-ын эсрэг хүчтэй эвсэл байгуулах бөгөөд энэ нь саналаа хуваахгүй байхгүй байх боломж болж байна. Өөрөөр хэлбэл, АН сонгуульд эвсэл байгуулж оролцсон

²² Sumati Luvsandendeв, (2018) Voters ‘voices II. Ulaanbaatar. 25p.

үедээ л хүчтэй өрсөлдөгч болдог, бусад үед дандаа ялагддаг зүй тогтол харагдаж байна. Мөн АН нь сонгуулийн тогтолцооноос үүдэлтэй органик бус нэгдлүүдийн түүх байна. Тодруулбал 1990 оны АИХ-ын сонгуулийн дараах МЧХН, БНН-ууд нэгдэж НН (Нэгдсэн нам), 1992 оны УИХ-ын сонгуулийн дараах МоАН, НН, МСМН, МҮДН-ууд нэгдэж МҮАН (Монголын Үндэсний Ардчилсан нам), 2000 оны УИХ-ын сонгуулийн дараах МҮАН, МСДН, МШАН, МУСМН, МоАН, МУНН²³ гэх нийт 12 намын нэгдэл юм. Нэгдэл бүр сонгуулийн олонх, дийлэнхийн тогтолцооны шууд үр дагавар байсан. Энэ үзэгдлийг улс төрийн ухаанд М.Дювержигийн хууль²⁴-иар тайлбарладаг. Гэвч институцчиж амжаагүй улс төрийн намуудад олон дийлэнхийн тогтолцоо нь хоёр намын системийг биш, харин нэг нам давамгайлсан намын системийг тогтоход нөлөөлж байх²⁵ талтай. Учир нь сонгуулийн тогтолцоо нь намын институцлалыг дэмжихгүй, хоёр намын систем тогтоход саад болсоор байна гэж үзэж байна.

Хоёр. Сонгогчдын оролцоо. Сонгуулийн тогтолцооноос үүдэлтэй сонгогчдын оролцоо бүрэн хангагдахгүй байгаа, ялангуяа гадаадад оршин суугаа сонгогчид саналаа өгөх боломж олгохгүй байгаа нь ноцтой асуудал байсаар байна.

Хүснэгт 4. Сонгогчдын оролцоо²⁶

№	Сонгууль	Сонгуулийн насны иргэдийн тоо	Нэрийн жагсаалтад бичигдсэн сонгогчийн тоо	Сонгуулийн ирц
1.	1992 он	1,202,704	1,085,129	95.6%
2.	1996 он	1,218,549	1,147,260	92.1%
3.	2000 он	1,364,862	1,247,033	82.4%
4.	2004 он	1,472,372	1,279,516	82.2%
5.	2008 он	1,607,825	1,542,617	76.46%
6.	2012 он	1,882,035	1,840,824	67.28%
7.	2016 он	1,998,823	1,911,047	73.58%
8	2020 он		2,003,969	73,6%

²³ Монголын Ардчилсан нам. <https://mn.wikipedia.org/>

²⁴ Duverger's law. Oxford reference. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095737871>

²⁵ Pavel Maskarinec. The 2016 Electoral Reform in Mongolia: From Mixed System and Multiparty Competition to FPTP and One-Party Dominance. Journal of Asian and African Studies. 2018, Vol. 53(4) 511–531

²⁶ Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн дүн (1992-2016). Сонгуулийн Ерөнхий хороо. Улаанбаатар хот. 2017 он. 6 тал.

Дээрх хүснэгтээс харахад УИХ-ын сонгуулийн ирц буурах хандлага байна. Сонгогчид хүнийг биш бодлого сонгодог тогтолцоонд шилжвэл хэн нэр дэвшихээ үл хамааран хөгжлийн бодлого сонгох, нам “бодлогын нам” болж төлөвших боломж бүрдэх юм. Сонгогчид сонгуульдаа идэвхгүй оролцож байгаа шалтгааныг намууд таалагдахгүй, сонгох нэр дэвшигч байхгүй, эсхүл сонгуулийн санал өгөх өдөр өөр газар байсан, гадаадад байгаа зэрэг шалтгаан байдаг. Тэгвэл эдгээр шалтгааныг сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх замаар шийдвэрлэх боломжтой.

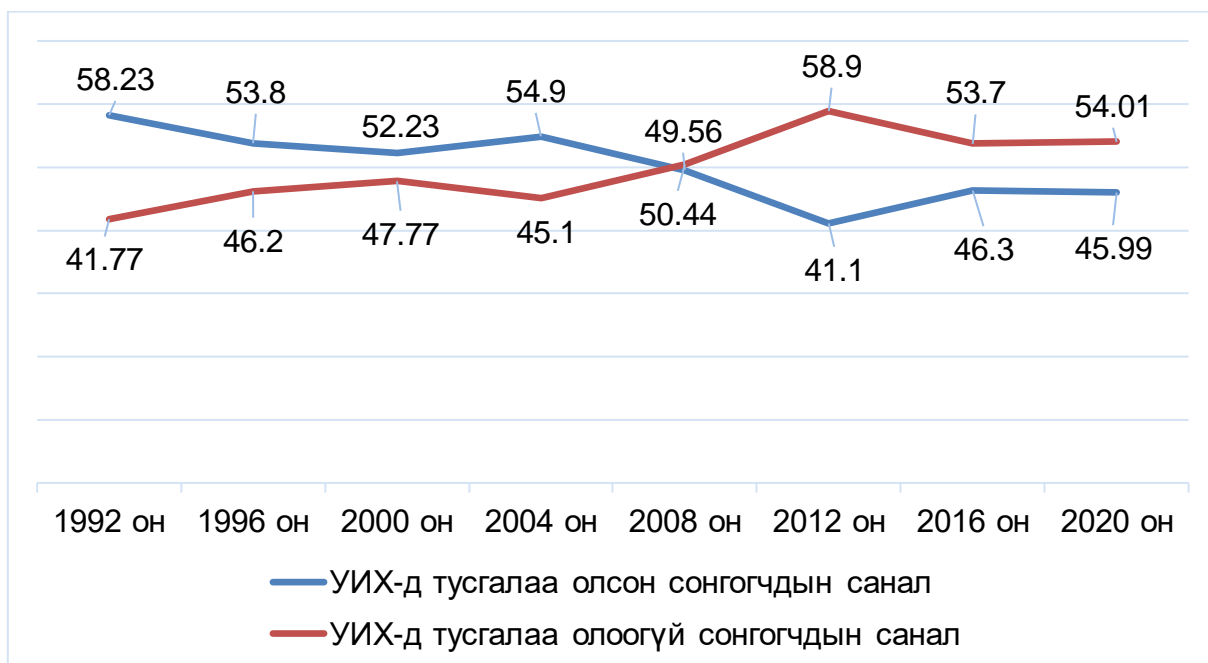
Мөн сонгогчийн бүртгэлийн тогтолцоо нь улс төрийн маргаан дагуулдаг, сонгуульд бүрт шинэчлэн сонгогчийн нэрийн жагсаалтыг шинээр гаргадаг, хэдэн иргэн хуулийн дагуу нэрийн жагсаалтаас хасагддаг, гадаадад сурч, ажиллаж буй иргэдийн тоо тодорхойгүй байсаар байна. Үүнийг мөн л сонгуулийн Олонх, дийлэнхийн тогтолцооны сул тал гэж үзэж байна. Тухайлбал, гадаадад ажиллаж, амьдарч байгаа сонгогчдын сонгох эрх нь өнөөдрийг хүртэл зөрчигдсөөр байна. Монгол улс түүхэндээ ганцхан удаа 2012 оны УИХ-ын сонгуулийг сонгуулийн холимог тогтолцоогоор зохион байгуулахад гадаадад буй сонгогчдын сонгох эрх нээгдсэн байдаг. Уг сонгуулиар гадаад дахь 39 дипломат төлөөлөгчийн газар санал хураахад 4276 иргэн бүртгүүлснээс 2779²⁷ сонгогч оролцож санал өгөх эрхээ эдэлсэн байдаг. Мөн сонгуульд оролцохгүй байгаа иргэдийн ихэнх нь 40-өөс доош насны залуус²⁸ байгаа бөгөөд тэд сонгуульд оролцох сонирхолгүй, санал өгөөд ч нэмэргүй гэх хандлагатай байдаг нь сонгуулийн тогтолцооны сөрөг үр дагавар байна.

Гурав. Сонгогчдын төлөөлөл. УИХ-ын легитим чанарыг нэмэгдүүлэхийн тулд аль болох сонгогчдын санал УИХ-д тусаж байх тогтолцоог сонгох хэрэгтэй. Гэтэл сонгуулийн олонх, дийлэнхийн тогтолцооны сул тал нь цөөнхийн дэмжлэгтэйгээр парламент бүрдэж, сонгогчдын санал ихээр гээгдэхэд нөлөөлдөг.

Зураг 4. УИХ-д туссан сонгогчдын санал

²⁷ Монгол Улсын Их хурлын сонгуулийн дүн. (1992-2016 он) Сонгуулийн ерөнхий хороо. УБ.,2017. <https://gec.gov.mn/>

²⁸ Улсын Их хурлын сонгуулийн санал хураалтын дүн шинжилгээ. ҮСХ. 2016 он. <http://1212.mn/>

1992-2004 оны УИХ-ын сонгуулиудад УИХ нийт сонгогчдын 52-58 хувийн саналаар бүрдэж байсан бол 2008 оноос хойш сонгогчдын 41-49 хувийн саналаар бүрдэж байжээ. Өөрөөр хэлбэл УИХ-ын легитим чанар суларч байна.

Мөн сонгуулийн олонх, дийлэнхийн тогтолцоо нь ялагч бүхнийг авдаг тул тухайн тойрогт мандатын тоогоор хамгийн олон санал авсан нэр дэвшигчийг ялсанд тооцдог. Бусад нэр дэвшигчдийн санал орхигддог. Өөрөөр хэлбэл, УИХ-ын гишүүн цөөхөн саналаар сонгогдож суудлын тоо, сонгогчдын дэмжлэг хоёр зөрөх магадал их байдаг. Үүнийг дараах хүснэгтээс харж болно.

Хүснэгт 5. Сонгогчдын дэмжлэг ба УИХ дахь суудал

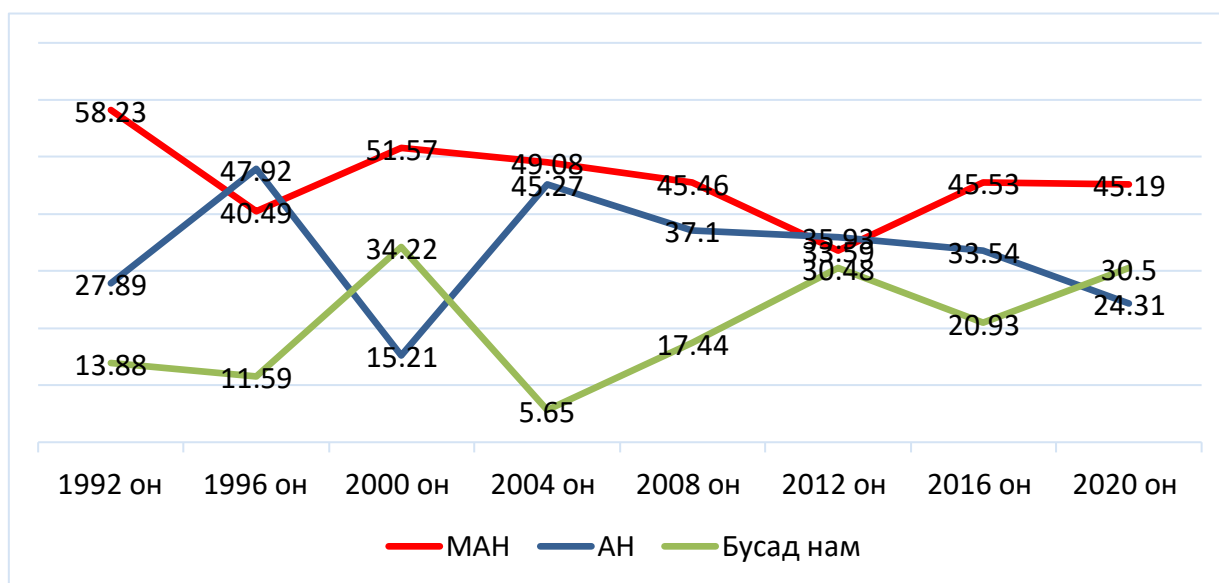
УИХ-ын сонгууль	МАН			Ардчилсан нам				
	Сонгогчдын дэмжлэг	УИХ дахь суудал		Сонгогчдын дэмжлэг	УИХ дахь суудал		Зөрүү	
1992 он	58.23%	70	92.1%	+33.9%	27.89%	5	6.6%	-21.3%
1996 он	40.49%	25	32.9%	-7.6%	47.92%	50	65.8%	+17.9%
2000 он	51.57%	72	94.7%	+43.2%	15.21%	1	1.3%	-13.9%
2004 он	49.08%	36	47.4%	-1.7%	45.27%	36	47.4%	+2.1%
2008 он	45.46%	45	59.2%	+13.8%	37.1%	28	36.8%	-0.3%
2012 он	33.59%	26	34.2%	+0.6%	35.93%	34	44.7%	+8.8%
2016 он	45.53%	65	85.5%	+40.0%	33.54%	9	11.8%	-21.7%
2020 он	45.19%	62	81.6%	+36.4%	24.31%	11	14.5%	-9.8%

Дээрх хүснэгтээс харахад сонгогчдын санал багахан савлахад УИХ-д МАН-ын төлөөлөл хэт өндөр болж байсан байна. Үүнд:

МАХН-ын (одоогийн МАН) хувьд 1992 оны УИХ-ын сонгуульд сонгогчдын 58,23 хувийн дэмжлэг авсан УИХ-ын нийт суудлын 92 хувийг авч байсан байна. Мөн 2000 оны УИХ-ын сонгуульд сонгогчдын 51,57 хувийн дэмжлэг авсан ч УИХ-ын нийт суудлын 94,7 хувийг, 2016 оны УИХ-ын сонгуульд сонгогчдын 45,53 хувийн дэмжлэг авсан ч УИХ-ын нийт суудлын 85,2 хувийг, 2016 оны УИХ-ын сонгуульд сонгогчдын 45,19 хувийн дэмжлэг авсан ч УИХ-ын нийт суудлын 81,6 хувийг тус тус авчээ.

Харин АН-ыг дэмжсэн сонгогчид болон УИХ дахь суудлын зөрүү нь МАН-тай харьцуулахад бага байна. Мөн МАН, АН, бусад намуудын сонгуулиар авсан дэмжлэг буюу намын бодит рейтингт урт хугацаандаа өөрчлөлт орж байна. МАН-ын рейтинг 33-58 хувийн дэмжлэг авч байгаа бөгөөд буурах хандлагатай байна. МАН-ын дундаж рейтинг 46.14 хувь байна. Харин АН-ын рейтинг 15-47 хувь байсан бөгөөд дунджаар 33.39 хувийн дэмжлэгтэй бол бусад нам, бие даагчид дунджаар 19.38 хувь байна.

Зураг 5. Улсын хэмжээнд намуудын дэмжлэг

2020 оны УИХ-ын сонгуулийн дүнгээс харахад МАН, АН-уудын рейтинг дунджаар 21 хувийн зөрүү байгаа ч, сонгуулийн тогтолцоо хэн ялалт байгуулахыг тодорхойлж байна. Сонгуулийн түүхийг харахад МАН нь АН-аас 1992 онд 30 хувь, 2000 онд 16 хувь илүү, 2004 онд 4 хувь, 2008 онд 8 хувь, 2016 онд 12 хувь, 2020 онд 11 хувиар тус тус илүү дэмжлэг авчээ. Харин АН нь МАН-аас 1996 онд 7 хувь, 2012

онд 2 хувь илүү дэмжлэг авч түүхэндээ хоёрхон удаа илүүрхэж байжээ. Гуравдагч хүчний дэмжлэг 2000, 2012 онуудад өсөж байсан бөгөөд сүүлийн гурван сонгууль дараалан тогтвортой байна.

Дөрөв. Сонгуулийн санхүүжилт. Монгол улсад сонгуулийн зардал жилээс жил, сонгуулиас сонгуулийн хооронд нэмэгдэж байна.

- 1992 онд 137 сая, 1996 онд 209 сая, 2000 онд 1 тэрбум 841 сая, 2004 онд 1 тэрбум 558 сая төгрөг байсан.²⁹
- 2008 онд улс төрийн нам, нэр дэвшигчид бүгд нийлээд 7.9 тэрбум төгрөгөөр сонгуулийн кампания санхүүжүүлж байсан.³⁰
- 2012 онд 36.8 тэрбум төгрөгийг нам, нэр дэвшигчид зарцуулсан.³¹
- 2016 оны оны УИХ-ын сонгуульд нам, эвсэл, нэр дэвшигчдийн нийт 34,4 тэрбум төгрөг зарцуулсан.³²
- 2020 оны УИХ-ын сонгуульд намууд 8,2 тэрбум, нэр дэвшигчид 67,2 тэрбум нийт 75,4 тэрбум төгрөг зарцуулжээ.³³

Дээрх албан ёсны тоо нь бодит зардал биш байх магадлалтай. Учир нь нам, нэр дэвшигчдийн сонгуулийн зардал нуугдмал, санхүүжилт ил тод бус байгаа нь сонгуулийн Олонх, дийлэнхийн тогтолцооноос шууд хамааралтай бөгөөд нам, нэр дэвшигчийн өөрийгөө таниулах зорилготой сонгуулийн ба сонгуулийн бус жилүүдэд зардал нэмэгдсээр байна. Үүнд нь УИХСТХ-ийн 37.3 зүйлд заасан ... 200 хүртэлх сонгогч тутамд нэг ухуулагчтай байж болох заалт, мөн 7 бүлэгт заасан сурталчилгаа нь бүхэлдээ их хэмжээний зардал гаргаж өрсөлдсөөр байна.

2012 оноос хойш УИХ-ын сонгуулийн тухай хуулиар сонгогчийн саналыг худалдаж авахыг хориглож ирсэн ч бодит байдал дээр сонгогч, нэр дэвшигч хоёрыг мөнгө холбож байна. Эдгээрийг сонгуулийн олонх, дийлэнхийн тогтолцооны сул тал гэж мөн үзлээ. Учир нь сонгуулийн эл тогтолцоо нь ялалт байгуулахын тул нам, нэр дэвшигчдийг их хэмжээний хөрөнгө зарцуулахыг шаарддаг юм.

Монгол улс 2012 оны УИХ-ын ээлжит сонгуулиас эхлэн сонгуулийн зардлын дээд хязгаарыг тогтоох ирсэн. 2016 оны УИХ-ын ээлжит сонгуулийн жилд

²⁹ Сонгуулийн санхүүжилтийн үнэлгээний судалгаа <https://www.sanal.mn/story/71/2008-05-27>

³⁰ Сонгуулийн санхүүжилт: асуудал ба шийдэл судалгаа. СБТ. 2015 он

³¹ Сонгуулийн санхүүжилт: асуудал ба шийдэл судалгаа. СБТ. 2015 он

³² 2016 оны УИХ-ын сонгуулийн санхүүжилтийн мониторинг. ННФ. 2016 он

³³ 2020 оны УИХ-ын сонгуульд улс төрийн нам, нэр дэвшигчдийн зардлын тайлан. УАГ. 2020 он

нам эвсэл 4.4 тэрбумаар тогтоож байсан бол 2020 оны ээлжит сонгуулийн зардлын дээд хэмжээг 5.9 тэрбумаар тогтоожээ. 2020 онд УИХ-ын сонгуульд 29 тойрогт нэр дэвшигчийн зардлыг 367 сая (Сүхбаатар аймаг)-аас 775 сая (Нийслэлийн Баянгол дүүрэг) байхаар тогтоосон³⁴. Намууд 9,6 тэрбум төгрөг³⁵ зарцуулах хязгаарыг тогтоосон. Харин 2020 оны УИХ-д сонгогдсон 75 гишүүн сонгуулийн зардалд нийтдээ 27.3 тэрбум төгрөг зарцуулсан байна. Энэ нь нийт зардлын 40 хувь байна. Өөрөөр хэлбэл, УИХ-д сонгогдсон нэр дэвшигчдийн сонгуулийн зардал дунджаар 363 сая төгрөг бол сонгогдож чадаагүй 469 нэр дэвшигчийн сонгуулийн зардал дунджаар 101 сая төгрөг байгаа нь 3.6 дахин их мөнгө³⁶ байна. Энэ нь УИХ-д зөвхөн мөнгөтэй нам, нэр дэвшигч л сонгогдох боломж илүү байгааг нотлон харуулж байна. Мөн улс төрийн намууд санхүүгийн үйл ажиллагаандаа жил бүр аудит хийлгэн баталгаажуулж, нийтэд мэдээлэх³⁷ үүргээ хэрэгжүүлэхгүй байсаар байна.

Цаашид Монгол Улс УИХ-ын сонгуулийн олонх, дийлэнхийн тогтолцоог өөрчлөхгүй бол төлөвшөөгүй улс төрийн намууд шударга бусаар өрсөлдөж, мөнгөтэй нам, нэр дэвшигч л сонгуульд ялж, улмаар сонгогчдын улс төрийн улс төр, намд итгэх итгэл буурч, аажимдаа ардчилсан нээлттэй улс төрийн тогтолцоог хямруулсаар байх бололтой.

Сонгуулийн тогтолцооны шинэтгэл хийх санаачлага

Уул нь 30 жилийн хугацаанд УИХ-ын сонгуулийн тогтолцоог шинэчлэх, хувь тэнцүүлсэн тогтолцоог тодорхой хэмжээгээр хэрэглэж болох талаар саналууд нэлээд гарч, дотоод гадаадын судлаачид Монголын улс төрийн онцлогт тохирсон дараах саналуудыг өгч байжээ. Үүнд:

1. 1998 онд Ж.Бямбадорж 1996 оны УИХ-ын сонгуульд хэрэглэсэн жижгэрүүлсэн нэг тойрог-нэг мандат (FPTP) тогтолцоо сонгогчдын хүсэл зоригийг хамгийн бага тусгасан, мөнгө нөлөө нэмэгдэж, УИХ дахь намын үүргийг сулруулж байна. Иймээс УИХ-ыг хувь тэнцүүлж (пропорционал) сонгох аргаар бүрдүүлдэг тогтолцоонд шилжих

³⁴ Монгол Улсын Их хурлын сонгуулийн тойрогт нэр дэвшигчээс сонгуульд зарцуулах зардлын дээд хэмжээ. Монгол Улсын Үндэсний Аудиторын А/23 тоот тушаал. <https://news.mn/r/2267364/>

³⁵ Нам эвслийн сонгуулийн зардлыг 5,9 тэрбум байхаар тогтоолоо. <https://news.mn/r/2267364/>

³⁶ УИХ-д сонгогдсон 75 гишүүн бусад нэр дэвшигчээс 3.6 дахин их мөнгийг сонгуульд зарцуулжээ <https://ikon.mn/n/1zyx>

³⁷ Монголын улс төрийн намын тухай хууль. 2005 он. <https://www.legalinfo.mn/law/details/508>

шаардлагатай байна. Гэхдээ сонгуулийг улс нэг тойрог болгож зохион байгуулж, сонгогч дэмждэг нам, эсхүл тухайн намаас нэр дэвшигчийн төлөө саналаа өгнө. Нам, нэр дэвшигчийн төлөө зэрэг өгсөн ч болно. Дээрхийн алинаар нь өгсөн ч энэ саналыг тухайн намын төлөө өгсөн саналд тоолно. Харин нэг намын төлөө санал өгөөд өөр намын нэр дэвшигч эсхүл бие даан нэр дэвшигчийн төлөө өгч болохгүй. Улсын хэмжээгээр намуудын төлөө өгсөн саналд нь хувь тэнцүүлж Улсын Их Хурлын гишүүний суудлыг хуваарилна. Тухайн намд оногдсон суудалд тэр намаас нэр дэвшигчдийн хэнийг нь сонгох вэ гэдгийг нэр дэвшигчдийн сонгогдох дарааллыг нам нь биш сонгогч шийдвэрлэж байгаа хэрэг юм. Нам сонгогчдын 3-9 хувийн санал авч байж суудал хуваарилалтанд оролцох эрхтэй болох нь зөв³⁸ гэж үзжээ.

2. 1999 онд судлаач Н.Цолмонтуяа УИХ-ын сонгуулийн хуулийг боловсронгуй болгоход пропорционал системийн аль нэг хувилбарыг сонгуулийн хуульд тусгахын хамт сонгуулийн тойрогт улс төрийн намуудаас нэр дэвшигдэн өрсөлдөх боломжийг хангах нь зүйтэй³⁹.
3. 2005 онд УИХ сонгуулийн тогтолцооны олонх дийлэнх⁴⁰ болон хувь тэнцүүлэх⁴¹ тогтолцооны үр өгөөжийг судалж, зөвлөмж боловсруулж байсан ч 2005 оны УИХСТХ-ийг батлахдаа уг судалгааг огт ашиглаагүй юм.
4. 2009 онд профессор Д.Ноолен Монгол улс мажоритори сонгуулиас хуримтлуулсан туршлага дээр суурилан сонгуулийн системээс хүлээгдэх дараах үр дүнгийн талаар зөвшилцөх хэрэгтэй бөгөөд сонгуулийн системийн хувьд 50/50 хувийн харьцаатайгаар сонгуулийн мажоритар /ФРТР/, пропорционал тогтолцоог хослуулж хэрэглэх, пропорционал тогтолцоондоо 4%-ийн босгыг тавих нь оновчтой гэж дүгнэсэн. ⁴²
5. 2010 онд судлаач Бенжамин Рейли УИХ-ын сонгуулийг холимог системээр зохион байгуулах УИХ дахь эмэгтэйчүүдийн төлөөллийг

³⁸ Ж.Бямбадорж. Сонгох эрх ба Монгол улсын сонгуулийн тогтолцоог шинэчлэх асуудал. Шинэ толь сэтгүүл.№28, 1998 он.

³⁹ Н.Цолмонтуяа. Сонгуулийн тогтолцоо, түүнийг боловсронгуй болгох асуудалд. Шинэ толь сэтгүүл.№25, 1999 он.

⁴⁰ УИХ-ын сонгуулийн олонхи дийлэнхийн тогтолцоог боловсронгуй болгох нь . Бодлогын зөвлөмж, 2005 он;

⁴¹ Монгол улсад сонгуулийн хувь тэнцүүлсэн системийн аль хувилбар илүү тохиромжтой вэ? Бодлогын зөвлөмж.2005 он

⁴² Д.Ноолен. “Монгол Улсын сонгуулийн тогтолцооны шинэтгэл” Бодлогын баримт бичиг. Фрейдрих Эбэрт Сан. 2009 он.

нэмэгдүүлэх бүрэн боломжтой байна. Үүнд, УИХ-ын 26 тойрогт “нэг мандат, нэг суудал” зарчмаар 26-г нь сонгож, үлдсэн 50-ийг нь намуудын нэрээр авсан саналын хувиар бодож суудал хуваарилах хувилбар, эсвэл УИХ-ын сонгуулийг 76 тойрогт сонгогч нэг нам, нэг нэр дэвшигч /сонгосон намын нэр дэвшигч байх албагүй/-ийн төлөө санал өгнө. 50+1 хувийн санал авсан нэр дэвшигч шууд УИХ-д сонгогдож, үлдсэн суудлыг намын авсан саналаар хувь бодож хуваарилах боломжтой гэж зөвлөж байжээ.

6. 2019 онд Үндсэн хуулийн нэмэлт өөрчлөлтийн хүрээнд УИХ дахь МАН, АН-ууд “Улсын Их хурлын сонгуулийг олонхийн болон хувь тэнцүүлэх зарчмыг хослуулан явуулна. Сонгогч тойрогт нэр дэвшсэн болон намын жагсаалтад орсон нэр дэвшигчийн төлөө саналаа өгнө” хэлэлцэж байсан ч баталж чадаагүй юм. Харин Үндсэн хуулийн 21.4 зүйлд “Улсын Их Хурлын сонгуулийн журмыг хуулиар тогтооно. Улсын Их Хурлын ээлжит сонгууль явуулахын өмнөх нэг жилийн дотор Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль батлах, түүнд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг хориглоно”⁴³ гэж баталсан.

УИХ-ын сонгуулийн тогтолцооны өөрчлөлтүүдээс харахад цаашид олонх, дийлэнхийн тогтолцоог хэрэглэсээр байвал:

1. Давамгайлалч нэг намын систем тогтож, улс төрийн бусад намууд хүчээр уусах, эсвэл тэдэнтэй хамтран ажиллах, олонхи нь парламентын гадна үлдэж улс төрийн нөлөөллийн хувьд хүч муутай бүлэглэл төдийгөөр оршин тогтноход хүрэх юм. Энэ байдал нь нам, намын системийн институтчлэлийг удаашруулна.
2. Сонгогчид бодлогыг бус хүн харж сонголтоо хийнэ. Энэ тохиолдолд тойрогт хамгийн их хөрөнгө оруулалт хийсэн нэр дэвшигч ялалт байгуулсаар байх болно. Сонгуулийн үр дүнг мөнгө тодорхойлсоор байх болно.
3. УИХ-ын гишүүд сонгогчиддоо таалагдаж, улсын хөрөнгө оруулалт татсаар байх ба хөгжлийн бодлогыг үндэсний хэмжээнд төлөвлөх, зарцуулах боломжгүй болно.

⁴³ Монгол улсын Үндсэн хууль. 1992 он. (21.4 хэсгийг 2019 оны 11 дүгээр сарын 14-ний өдөр баталсан Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр өөрчлөн найруулсан) <https://www.legalinfo.mn/law/details/367>

4. Гадаадад амьдарч байгаа болон хуулиар эрхээ хасуулсан сонгогчдын бүртгэл нууц байгаа, залуу сонгогчдын оролцоо нэмэгдэхгүй байснаар сонгогчдын оролцоонд ахиц гарахгүй.
5. Сонгогчдын санал гээгдэж, зарим тохиолдолд УИХ-д “супер мажоритар” олонхи буюу нэг нам хэт олон суудлыг авсаар байх болно.

Иймээс сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх талаар дараах бодлогын асуудлууд байгааг авч үзье. Үүнд:

1. Монгол улсын сонгож хүний эрхийг хүндэтгэсэн, чөлөөт, нээлттэй ардчилсан тогтолцоо нь ард түмэн засгийн эрхийг баталгаажуулах, тогтолцоогоо өөрчлөх шаардлага байнга тулгардаг. Иймд Үндсэн хуулиар олгогдсон эрх бидэнд байгаа нь сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх үндэслэл мөн.
2. Олон намын тогтолцоо нь парламентын засаглалын үндэс. Монгол улс Парламентийн засаглалтай улс орны хувьд нам, намын системийн төлөвшилд сонгуулийн тогтолцоо сөргөөр нөлөөлж байгаа нь сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх үндэслэл мөн.
3. УИХ-ын сонгуулиудын дүнгээс харахад сонгогчдын оролцоо, төлөөлөл буурч байна. Сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх нь сонгогчдын оролцоо, төлөөллийг нэмэгдүүлэх, УИХ-ын легитим чанарыг нэмэгдүүлэх шаардлага тулгарч байна.
4. УИХ-ын 8 удаагийн сонгуулийн үр дүнд парламент дахь эмэгтэйчүүдийн төлөөлөл хангалтгүй байна. 2012 оноос хойш УИХ-ын сонгуулийн хуульд эмэгтэй нэр дэвшигчдэд зориулсан 20 хувийн квотыг хэрэглэж байгаа ч, Олон улсын болон Азийн орнуудын дунджаас доогуур байсаар байна.
5. Монгол улс 30 жилийн турш УИХ-ын сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх оролдлого хийснээс хэтэрсэнгүй. Сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх тухай яриа сонгууль бүрийн дараа яригдаад намжиж байна.
6. Гадаадад ажиллаж, амьдарч буй иргэдийн сонгох эрхийг нээх хэрэгтэй. Учир нь тэдгээр иргэдийн Үндсэн хуулиар олгогдсон эрхээ эдлэх боломжийг хаасаар байгаа нь сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх хэрэгцээ мөн.

Иймд УИХ сонгуулийн тогтолцоог сонгохдоо дараах зарчимд анхаарах хэрэгтэй. Үүнд, улс төрийн институцийн төлөвшил, сонгуулийн ил тод байдал, сонгогчдын оролцоог хангахыг чармайх хэрэгтэй.

Нэг. Институцийг төлөвшүүлэх

Намуудыг төлөвшүүлэх. Монгол улс анх 1990 онд Улс төрийн намуудын тухай БНМАУ-ын хуулийг баталж байсан. Хожим 2005 онд Улс төрийн намын тухай хуулийг шинэчлэн баталсан ч, намуудын төлөвшлийг дэмжсэн эрх зүйн шинэтгэл үгүйлэгдэж байна. Үүнд мэдээж Улс төрийн намын тухай хууль, Улс төрийн санхүүжилтийн тухай хууль, холимог тогтолцоотой сонгуулийн хуулиудыг шинэчлэн батлах шаардлага байсаар байна. 2019 онд Монгол улс Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг баталсан. Уг нэмэлтүүд намын төлөвшилд дэмжлэг болохуйц эрх зүйн орчныг шаардаж байгаа.

Эмэгтэйчүүд, залуучуудын оролцоо, төлөөлөл. Монгол улс 2015 он гэхэд Парламентын түвшинд эмэгтэйчүүдийн төлөөллийг 30-аас доошгүй байлгах үүрэг хүлээж байсан ч энэ үүрэг хангагдаагүй. Шалтгаан нь улс төрийн намуудын манлайлал дутагдаж байгаа. Анх 2005 оны УИХ-ын сонгуулийн хуульд “*нэр дэвшигчдийн 30-аас доошгүй хувь нь эмэгтэй байх*” хуулийн заалт орж байсан ч, уг заалтыг хэрэглэхгүйгээр 2007 оны 12 сард УИХ дахь намууд цуглаж байсан. 2011 оны шинэчлэн найруулсан УИХ-ын сонгуулийн хуульд нэр дэвшигчийн 20-аас доошгүй хувь эмэгтэйчүүдийн төлөөлөл байхаар баталсан 2015 оны Сонгуулийн хуульд 30 хувь болгож баталсан ч, 5 сарын дараа буюу 2016 оны 5 сарын 5-ны өдөр УИХ мөн уг заалтыг бууруулж 20 болгосон. Мэдээж сонгуулийн тогтолцооны шинэтгэл эмэгтэйчүүдийн оролцоо, төлөөллийг нэмэгдүүлэхэд чухал үүрэг. 2012 оноос хойш УИХ дахь эмэгтэйчүүдийн хувь 14, 2016 онд 17 хувь болж өссөн.

Хоёр. Ил тод байх

Шударгаар өрсөлдөх. Монгол улсад хэдийгээр бүх нийтийн, тэгш, шударга, ардчилсан сонгууль болдогч, эрх баригч ба сөрөг хүчний намууд, мөнгөтэй ба мөнгөгүй намууд, нэр дэвшигчид, монополийг дэмжсэн төрийн санхүүжилт, зуучийн үүргээ мартсан хэвлэл мэдээлэл зэрэг олон асуудал сонгуулийг шударга бус болгож байна. Иймд намын болон сонгуулийн эрх зүй нь шударга өрсөлдөөнийг дэмжсэн байхаар шинэчлэх, пропорционал тогтолцоог нэвтрүүлэх шаардлагатай.

Санхүүжилтийг ил болгох. Монголын улс төрийг бохир болгон буй асуудлын нэг нь санхүүжилт, түүний ил тод байдлыг хангах асуудал. Өнгөрсөн 30 гаруй жилийн турш огт уг асуудлыг шийдвэрлэгдээгүй нь өнөөдөр сонгуулийг мөнгө тодорхойлдог болсон. Намууд санхүүжилтээ нуудаг, сонгогчид намууд, нэр дэвшигчдийн хайр халамжийг хүлээдэг болсон. Иймээс Улс төрийн санхүүжилтийн тухай хуулийг шинээр батлах, хэрэгжүүлэх, улс төрийн намын болон сонгуулийн хуулиудыг бага зардлаар өрсөлддөг байх үзэл баримтлалд нийцүүлж батлах шаардлагатай.

Ёс зүйтэй байх. Хуулийг сахин биелүүлдэг нам, улс төрч бол Монголын улс төрийн тулгамдсан асуудлын нэг бөгөөд энэ бол улс төрийн соёлын суурь асуудлын нэг. Цаашид улс төрийн намууд улс төрийн шинэ соёлын тээгч хариуцлагатай институт болж төлөвшихөөс нааш энэ асуудлыг шийдвэрлэхэд бэрх байна.

Гурав. Оролцоог хангах

Идэвхтэй оролцуулах. Сонгогчдын ирцийг нэмэгдүүлэх, гадаадад амьдарч буй сонгогчдын сонгох эрхийг хүндэтгэх, оролцох боломжоор хангах, сонгогчийн шилжилт хөдөлгөөнийг нээх, урьдчилж саналаа өгөх боломжоор хангах зэрэг асуудлууд байсаар байна.

Мэдээллээр хангах. Сонгуулийн үеэр нам, нэр дэвшигчдийн мэдээллийн үнэ бодит байдал, хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн үүрэг, Олон нийтийн радио телевизийн үүрэг оролцоог нарийвчлан зохицуулж, шаардлагатай болж сонгогчийн эрхийн хүндэтгэх, сонгох эрхийг хангахын тулд үнэн зөв, бодитой мэдээллээр хангахуйц зохицуулалтыг хийх шаардлага байсаар байна.

Дээрх сонгогчдын төлөөлөл, ил тод байдал, оролцоог хангахуйц сонгуулийн тогтолцоо нь хувь тэнцүүлсэн хувилбарыг ашигласан холимог тогтолцоо юм. Иймээс цаашид Монгол улс сонгуулийн холимог тогтолцоог тэр дундаа олонх дийлэнхийн хувилбар 50 хувь, хувь тэнцүүлсэн хувилбар 50 хувь байхаар сонгуулийн тогтолцооны шинэтгэл хийх хэрэгтэй. Энэ саналыг Монголд судалгаа хийсэн Д.Ноолон (ХБНГУ), Б.Рейли (Австрали) нар мөн санал болгосон байдаг.

50/50 хувь байх холимог сонгуулийн тогтолцоо нь дараах ач холбогдолтой.
Үүнд:

1. Намууд бодлогын нам болж төлөвшүүлэх,
2. Сонгогч дан ганц нэр дэвшигч бус давхар намын бодлого, төлөвшилтийг харж саналаа өгөх,

3. Улс төрийн намын болон сонгуулийн санхүүжилтийг ил тод байдлыг хангах,
4. Улс төрийн намын болон сонгуулийн санхүүжилтийг бууруулах,
5. УИХ дахь эмэгтэйчүүдийн оролцоо, төлөөллийг нэмэгдүүлэх,
6. Сонгуулийн олонхийн/мажоритар болон пропорционал тогтолцооны давуу болон сул талуудыг тэнцвэржүүлэх,
7. Сонгогчийн санал хүчтэй савлахгүй байх, УИХ дахь төлөөлөл тэнцвэртэй байх ач холбогдолтой.

Эцэст сонгосон сонгуулийн тогтолцоогоо тогтвортой хадгалах нь чухал юм.

Дүгнэлт.

Иймээс 1992 оноос хойших УИХ-ын сонгуулиудын нээлттэй өгөгдлийн сан, Монгол улсын Үндсэн хууль, УИХ-ын сонгуулийн хуулиуд, ҮХЦ-ийн шийдвэр, намуудын байр суурь болон болон судалгааны бүтээл, зөвлөмжүүдийг судалж үзээд дараах дүгнэлтийг хийлээ.

1. Монгол улсын хүний эрхийг хүндэтгэсэн, чөлөөт, нээлттэй ардчилсан тогтолцоо нь ард түмэн засгийн эрхийг баталгаажуулах, тогтолцоогоо өөрчлөх шаардлага байнга тулгардаг. Иймд Үндсэн хуулиар олгогдсон эрх бидэнд байгаа нь сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх үндэслэл мөн.
2. Монгол улс Парламентийн засаглалтай улс орны хувьд нам, намын системийн төлөвшилд сонгуулийн тогтолцоо сөргөөр нөлөөлж байгаа нь сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх үндэслэл мөн.
3. УИХ-ын сонгуулиудын дүнгээс харахад сонгогчдын оролцоо, төлөөлөл буурч байна. Сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх нь сонгогчдын оролцоо, төлөөллийг нэмэгдүүлэх, УИХ-ын легитим чанарыг нэмэгдүүлэх шаардлага тулгарч байна.
4. Гадаад ажиллаж, амьдарч буй иргэдийн сонгох эрхийг нээх хэрэгтэй. Учир нь тэдгээр иргэд Үндсэн хуулиар олгогдсон эрхээ эдлэх боломжийг хаасаар байгаа нь сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөх хэрэгцээ мөн.
5. Сонгуулийн холимог тогтолцоо хэрэглэх хэрэгтэй. Энэ нь олонх дийлэнхийн болон хувь тэнцүүлэх тогтолцооны давуу болох сул талуудыг тэнцвэржүүлэх ач холбогдолтой. Сонгуулийн хувь тэнцүүлэх хэсэгт УИХ-

д суудал хуваарилах босгыг 4 хувь байхаар тусгах нь оновчтой гэж үзэж байна.

Abstract

This article analyzed the implications of socio-politics of electoral systems and results of the SGH (parliament) elections since 1992. In particular, it examined the hypothesis that the impacted electoral system changes on political parties and party system in Mongolian politics based on open data of Parliamentary elections. In last 30 years, there are a lack of voter education, less votes received by elected MPs, decreased turnouts, and finally these are influenced a one party dominated political system. Therefore, this article recommended a parallel system as a better electoral system for SGH that will support political institutions, transparent and participation and representation in Mongolian politics.

Keywords: *Mongolia, State Great Hural (Parliament), electoral system, voters' participation, election finance, representation, political party and party system*

Ашигласан материал

Donald L. Horowitz. *Electoral systems and their goals: a primer for decision-makers.*

2003 <https://aceproject.org/ero-en/topics/electoral-systems/E6ElectoralSystemsHorowitz.pdf>

Duverger's law. *Oxford reference.*

<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095737871>

Election. *Britannica encyclopaedia.* <https://www.britannica.com/topic/election-political-science>

Electoral system (ACE project) <https://aceproject.org/ace-en/topics/es/esd/esd01/esd01c/default>

Electoral system. ACE project <https://aceproject.org/ace-en/topics/es/esd/default>

Electoral system. ACE project <https://aceproject.org/ace-en/topics/es/esd/default>

Electoral system. *Britannica encyclopaedia.*

<https://www.britannica.com/topic/electoral-system>

Electoral system. Britannica encyclopaedia.

<https://www.britannica.com/topic/electoral-system>

Josep M. Colomer. *It's parties that choose electoral systems (or Duverger's Laws Upside Down)* <https://econ-papers.upf.edu/papers/812.pdf>

Pavel Maskarinec. *The 2016 Electoral Reform in Mongolia: From Mixed System and Multiparty Competition to FPTP and One-Party Dominance.* *Journal of Asian and African Studies.* 2018, Vol. 53(4) 511–531

Sumati Luvsandendeв, (2018) *Voters 'voices II.* Ulaanbaatar. 25p.

Б.Рейли. *Монгол улсын сонгуулийн тогтолцооны шинэчлэл, тогтолцооны хувилбарууд.* Монгол улс. НҮБХХ. 2010 он.

Гадаадад ажиллаж, амьдарч, суралцаж буй Монгол иргэдийн нэгдсэн өргөдөл. <https://www.trends.mn/n/6713>

Д.Ноолен. “Монгол Улсын сонгуулийн тогтолцооны шинэтгэл” Бодлогын баримт бичиг. Фрейдрих Эбэрт Сан. 2009 он.

Дэлхийн аль улсад Монголчууд олноор амьдарч байна вэ? <https://ikon.mn/n/u9h>

Ж.Бямбадорж. *Сонгох эрх ба Монгол улсын сонгуулийн тогтолцоог шинэчлэх асуудал.* Шинэ толь сэтгүүл. №28, 1998 он.

Залуучуудын санал бодлын судалгаа. ОУБНХ. Улаанбаатар 2020 он.

https://www.iri.org/sites/default/files/mongolia_ned_youth_poll_2020_-_public_deck_mongolian_final.pdf

Монгол дахь ардчиллын хөгжил, бэхжилт, асуудал, сорилт (1990-2019). Конрад Аденауэр сан. УБ., 2019.

Монгол улсад сонгуулийн хувь тэнцүүлсэн системийн аль хувилбар илүү тохиромжтой вэ? Бодлогын зөвлөмж. 2005 он

УИХ-ын сонгуулийн олонхи дийлэнхийн тогтолцоог боловсронгуй болгох нь. Бодлогын зөвлөмж, 2005 он

Монгол Улсад хүний эрхийг хангах үндэсний хөтөлбөр. 2003 он.

<https://www.legalinfo.mn/annex/details/3225?lawid=6265>

Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн дүн (1992-2016) СЕХ. Улаанбаатар., 2017 он.

Монгол Улсын их хурлын сонгуулийн тухай хууль. 1992 он. <https://www.gec.gov.mn/>

Монгол Улсын их хурлын сонгуулийн тухай хууль. 2005 он. <https://www.gec.gov.mn/>

Монгол Улсын их хурлын сонгуулийн тухай хууль. 2011 он.

<https://www.legalinfo.mn/law/details/351>

Монгол Улсын их хурлын сонгуулийн тухай хууль. 2019 он.

<https://www.legalinfo.mn/law/details/14869>

Монгол Улсын Үндсэн Хууль. <https://www.legalinfo.mn/law/details/367>

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн 05 дугаар тогтоол.

<https://www.legalinfo.mn/law/details/11847?lawid=11847>

Монголын Ардчилсан нам. <https://mn.wikipedia.org/>

Монголын намын системийн институтчлэл. Дефакто институт, КАС.

Улаанбаатар 2020. [http://defacto.mn/wp-](http://defacto.mn/wp-content/uploads/2020/09/instuchlel_tailanB5_ok%D0%9501.pdf)

[content/uploads/2020/09/instuchlel_tailanB5_ok%D0%9501.pdf](http://defacto.mn/wp-content/uploads/2020/09/instuchlel_tailanB5_ok%D0%9501.pdf)

Монголын улс төрийн намын тухай хууль. 2005 он.

<https://www.legalinfo.mn/law/details/508>

Н.Цолмонтуяа. Сонгуулийн тогтолцоо, түүнийг боловсронгуй болгох асуудалд.

Шинэ толь сэтгүүл.№25, 1999 он.

Сонгуулийн дараах олон нийтийн санал бодлын тандалтын судалгаа. 2016 оны 8 сарын 16-26.

https://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/iri_mongolia_poll_-_august_2016_-_public_deck_mon.pdf

Сонгуулийн тухай зарим ойлголт, товч тайлбар. УБ.,2008

Сонгуулийн тухай хууль. 2015 он. <https://www.legalinfo.mn/law/details/12178>

ТАНИЛЦ: 1992-2016 он хүртэл УИХ-ын сонгуулийн тойрог хуваалт ба үр дүн

<https://ikon.mn/n/1ra9>

УИХ-д сонгогдсон 75 гишүүн бусад нэр дэвшигчээс 3,6 дахин их мөнгийг

зарцуулжээ. <https://ikon.mn/n/1zyx>

Улс төрийн намуудын төлөвшил, өнөөгийн нөхцөл байдал. Судалгааны тайлан.

Монголын дипломатын академи. Улаанбаатар. 2019 он.

<http://mirim.mn/wp-content/uploads/2020/02/Songuuli-Sudalgaanii-tailan-2019.pdf>

Улсын Их хурлын сонгуулийн санал хураалтын дүн шинжилгээ. ҮСХ. 2016 он.

<http://1212.mn/>

Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглал. 1948 он.

<https://www.legalinfo.mn/law/details/1271>

Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглал. <https://www.legalinfo.mn/law/details/1271>

Э.Гэрэлт-Од. Д.Бямбажав. Олон мандаттай том тойргоос авах СУРГАМЖ

<https://ikon.mn/opinion/1u27>

Монгол Улсын Их хурлын 2020 оны ээлжит сонгуульд оролцсон нам, эсвлийн зардлын тайлан. ҮАГ. Монгол Улс. 2020 он. <https://audit.mn/?p=9633>

Орон нутгийн сонгуульд нэр дэвшигчдийн зардлын дээд хэмжээг тогтоолоо

<https://ikon.mn/n/1xd5>